Szociológiai Szemle 35(2): 105-109.

Kovály Katalin: Az etnikai kapcsolati tőke földrajza – Ukrajnai vállalkozók a transznacionalitás útján. Gondolat, 2024

Sik Endre[1]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.18054
Beérkezés: 2025. 01. 03.
Átdolgozott változat beérkezése: 2025. 01. 26.
Elfogadás: 2025. 01. 27.

Kovály Katalin a HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézetének dolgozója, aki ebben a könyvben egy olyan világba, az ukrajnai és kárpátaljai társadalomba vezet el minket, amelyből ő jött. A világ, amiről ír, több értelemben is folytonos mozgásban van, részben, mert határai a történelem során sokszor tolódtak erre-arra, részben pedig, mert a könyv főszereplői maguk is örökké izgő-mozgó emberek: vállalkozók és migránsok.

A kötet bevezetése jóval többet ad, mint amit a címe ígér: felvezeti a mű elméleti kereteit (második fejezet) és felveti az időszerűség kérdését – különös tekintettel a háború már jelen lévő, de nyilván hosszú ideig (örökre?) fennmaradó hatásaira (negyedik fejezet). Ugyanakkor a szerző szándéka szerint a mű elemzésének lényege (mint azt hipotézisei is mutatják) a harmadik részben rejtezik, ahol kvalitatív módszerekkel tervezi megismerni a vállalkozások „működését" két posztszocialista helyszínen: Kárpátalján (itt megkülönböztetve a magyar és a nem magyar tulajdonosokat), illetve Csehországban, amely nem csupán területileg, de politikai és gazdasági tekintetben is igen „távoli világ" (miközben persze a patrónus-kliens kapcsolatok kontextuális hatásai, elsősorban az ukrán diaszpórán belül, itt is jól megfigyelhetők).

A mű elméleti időszerűségét talán legjobban egy olyan projekt (a továbbiakban Global Informality Project, GIP) sikere mutatja, amelynek tavaly már a harmadik kötete jelent meg, s a Kovály könyvének alapjául szolgáló modell összes lényeges elemét világméretekben és komplex módon tartalmazza. A GIP elemzésének központi eleme az informalitás, aminek – nem meglepő módon – nem elhanyagolható része érinti a vállalkozások működését. A projekt harmadik kötetének bevezetőjében, melynek alcíme (*A Hitchhiker's Guide to Informal Problem Solving in Human Life*) Douglas Adams klasszikusára (2015) utal, és jól harmonizál az ukrán vállalkozók által is alkalmazott technikákkal, a szerkesztő úgy fogalmaz, hogy a kötet jellemzője

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont, e-mail: sik.endre@tk.hun-ren.hu

> *„az interdiszciplinaritás, ami egyesíti a politikatudományok, a szociológia, a szociálantropológia, a szociálpszichológia, a szervezetelmélet, a viselkedési közgazdaságtan és más tudományágak megközelítéseit és meglátásait); a hálózattudomány alkalmazása (ami* válasz *arra a problémára, amelyet egyrészt a tudás növekvő mennyisége, összetettsége és széttöredezettsége, másrészt a tudósok túlzott specializálódása okoz); az alulról felfelé irányuló perspektíva (amely a helyi kontextusok informális gyakorlataiból indul ki); az informális történések elemzése (amelyek gyakran elkerülik a hivatalos diskurzusban való artikulációt). Arra összpontosítunk, hogy »mi működik«, és nem arra, hogy »minek kellene működnie«, vagy hogy a közpolitikák miért »nem működnek«) […] A harmadik kötet hozzájárulhat azoknak a céloknak a megvalósításához, amelyekkel […] ez a projekt próbálkozik: a konkrét informális gyakorlatok kontextusérzékeny azonosítása; az informalitás mintáinak feltérképezése világszerte; és az informális gyakorlatok ambivalens hatásának dokumentálása az abban részt vevő emberekre és társadalmakra, lokális* és globális szinten" (Ledeneva 2024: 1–2). (Saját fordítás – S. E.)

A GIP hitvallását a most recenzeált kötet teljes mértékben magáénak tekintheti.

Már a bevezető fejezetben megismerhetjük a kutatás terepét és az alkalmazott módszert. Csakúgy, mint a GIP, ez a kutatás is kvalitatív módszerekkel törekszik feltárni a vállalkozói informalitás „működését". A szerző hisz abban, hogy mélyfúrásokkal megismerhető a kapcsolatok szerepe a vállalkozások életében – az informális közegben általában, etnikai közegben különösen, határokon átnyúló (és/vagy diaszporikus) feltételek között még inkább, s végül háborús helyzetben végképp. Mi több, a kapcsolatok szerkezetének, alkalmazási módjának (az ezt meghatározó szubkultúrának) vizsgálata során igyekszik mindezt származási és helyi kultúrába, valamint makrogazdasági keretekbe illesztve tenni.

Természetesen arra a problémára egyik kutatás sem kínál megoldást, hogy minél „mélyebb a furat", annál jobban láthatóvá válik a vizsgált eset egyedisége, de ugyanakkor csökken annak esélye, hogy ennek alapján bármilyen általánosítást tenni lehessen.[2] A szerző törekedett arra, hogy diverzifikálással csökkentse az általánosíthatóság mértékének – a reprezentativitás lehetetlensége miatt – elkerülhetetlenül csekély voltát, s mint a mellékletek mutatják, igyekezett területileg, ágazati értelemben és a vállalkozó szociodemográfiai jellemzőit illetően egyaránt, sokféle vállalkozást vizsgálni. Ellen tudott állni a kvalitatív kutatók általánosításra való természetes késztetéséből fakadó, de azt megvalósítani nem tudó ellentmondás „álstatisztikáinak" (például, hogy a minta (N = XXXX) átlagmagassága azonos az országos átlaggal…) gyártásától. Ezt egy esetben nem állta meg teljes mértékben, amikor előbb magyarázkodott, hogy kevés női vállalkozóval készült interjú (26. oldal), majd a következő oldalon örömét

2 Lásd az alul- és túlbeágyazottság, illetve a kvantitatív vagy kvalitatív módszer alkalmazása közötti választás dilemmájának megoldhatatlanságát (Koltai–Sik–Simonovits 2015).

fejezte ki a nemi arány kiegyenlítettsége miatt (6 nő, 7 férfi), amit paradox módon – s feltehetően helyesen – egy háború okozta torzításnak lehet betudni.

A második rész központi fogalma a társadalmi tőke. Noha e fogalom használatát „menyétszó" jellege (Hayek 2007) és számos egyéb problémája (lásd Sik 2006, 2012) miatt sokan kritizálták, a lényeg mégis az, hogy miképpen használja a kutató az elemzés során. Ha ily módon új gondolatokat képes megfogalmazni, vagy legalább mások számára elgondolkodtató empirikus elemzéseket kidolgozni, akkor feledhetjük a definíciós problémát. Márpedig könyvünkben bőven van olyan elemzés, amely megfelel ennek az elvárásnak.

Ugyanakkor – csakúgy, mint a GIP által elemzett vállalkozói informalitás[3] esetében – a könyvben szereplő három esettanulmány mindegyikében megjelenik a társadalmi tőke megfelelően megzabolázott változata: a kapcsolati tőke. Belátható, hogy a kapcsolati tőke, különösen etnikai azonosságon alapuló változata, érthető módon, felértékelődik a határon átnyúló informális ügyletekben érintettek számára, hiszen minden ilyen tevékenység alfája és ómegája a bizalom, amely „legolcsóbban" az etnikai gazdaságban (legyen az diaszpóra vagy transznacionális migráns közösség) így valósítható meg. Márpedig belátható, hogy a könyv esettanulmányai éppen ilyen történeteket mutatnak be.

A harmadik rész esettanulmányokon keresztül ábrázolja az ukrajnai vállalkozók világát. Látható, hogy a GIP-ben Ukrajna, továbbá a könyvben kimondva vagy kimondatlanul szereplő posztszovjet világba sorolható valamennyi (?) ország[4] többször és sokféleképpen szerepel, ami, ha csupán kismértékben is, de megerősíti az esettanulmányok külső érvényességét. A GIP példái[5] közül több a közös múlt (Szovjetunió) második gazdaságáig vezethető vissza, és ezek a gyakorlatok nyilván nem különböznek lényegesen a posztszovjet világ többi maradványában sem. Ilyenek például az uruuchuluk (ami a rokoni alapú klánok szerepét mutatja Kirgizisztánban) és a taksovanie (az autótulajdonosok informális együttműködése Üzbegisztánban), a chelnóki (magyar fordításban csónakosok, a kisüzemi csempészet elnevezése a Szovjetunióban) vagy a gap (közösségen alapuló informális kölcsönügyeletek Üzbegisztánban) és a blat (informális csere- és szívességhálózatok a Szovjetunióban).

Feltételezhető, hogy ezekben a mélyfúrásokban megtalálható a vállalkozás kockázatcsökkentését és profitnövelését elérni segítő minden olyan megoldás, amit a világon bárhol és bármikor létrejövő vállalkozások is alkalmaznak (de legalábbis tudnak ezen megoldások létezéséről). A határon átívelő (de nem migráns és nem is csempész) vállalkozások a nagyobb kockázat, a határ két oldalán eltérő szabályozás, a bizonytalanság fokozott hatása miatt, illetve a nagyobb haszon érdekében különösen gyakran élhetnek a bizalom fokozása „legősibb" megoldásának alkalmazásával, vagyis az etnikai alapú kapcsolati tőkével (Sik 2024). Hozzátehetjük a fentiekhez, hogy az

3 https://www.in-formality.com/wiki/index.php?title=Category:Entrepreneurship
4 https://www.in-formality.com/wiki/index.php?title=Category:FSU))
5 https://www.in-formality.com/wiki/index.php?title=Category:Ukraine

országspecifikus szabályozás és a kulturális sajátosságok még tovább növelhetik az etnikai azonosságot (is) felhasználó kapcsolati tőke szerepét a vállalkozásokban.

Mivel a kockázat és a profit növelése a határon átnyúló informális vállalkozások minden formájában egyaránt kiugróan magas, ezért természetes, hogy az informalitás, az etnikai hovatartozás és a hálózatok határspecifikus összefonódó hatásai gyakorlatilag mindenütt megfigyelhetők, amikor új, hosszú határokkal (és a leggyakrabban transzlokális etnikai sokféleséggel) rendelkező államok alakulnak ki. Ez volt a helyzet az 1960-as években az afrikai dekolonizációs időszak alatt, és máig szerepet játszik a posztszovjet világban. Még inkább igaz akkor, ha az új államok gyengék, s a határok ellenőrizetlenek. Az újonnan létrejött Horvátország és Bosznia-Hercegovina között rengeteg határátkelőhely volt, nyilvánvalóan az érintett országok jogérvényesítésének esélye nélkül. Ugyanez a helyzet a Transznisztriában (az Ukrajna és Moldova közötti, csak Oroszország által elismert kváziországban) és Afrika számos posztkoloniális államában (Polese 2006). A Magyarország, Szlovákia és Ukrajna közötti hármas határövezetben (Sik–Surányi 2014, Sik–Szeitl 2015) létező kvázi diaszpóra (Sik 2012) erős „mi-tudata" (amit az érintett államok diaszpórapolitikája még fel is erősít) termékeny talajt biztosít a határon átnyúló vállalkozások informális tevékenységének, s hozzájárul az ezt segítő etnikai kapcsolati tőke különböző formáinak megerősödéséhez.[6]

A kötet negyedik része az Ukrajnát sújtó pusztító támadás hatásait vizsgálja, de (az összefoglaló fejezetet is megelőlegezve) a lehetséges jövők felvázolását is megkísérli. Ez a könyvnek az a része, amit nem lehetett jól megírni, hiszen a jelenről nehéz bármi határozottat kijelenteni, a jövőről meg semmit nem lehet tudni. De éppen ezért ez a része kínál egy következő kutatás számára sok izgalmas gondolatot, amiket – lehetőség szerint – már akkor meg kellene (kellett volna?) vizsgálni, amikor még semmit nem lehet tudni a jövőről. Ha lehet, még kevesebbet tudunk persze arról, hogy a közép- és kelet-európai régió hogyan fog kapcsolódni a majdan létrejövő új helyzethez. Arról meg végképp semmit, hogy mit hoznak a változások a mai és a majdani ukrajnai vállalkozók számára. Ami biztos, hogy ez a könyv jó kiindulás lehet egy ilyen kutatás megtervezéséhez.

Irodalom

Adams, D. (2015): *Galaxis útikalauz stopposoknak – A világ leghosszabb trilógiája öt részben*. Gabo.

Egbert, H. (2006): Cross-border small-scale trading in south-eastern Europe: Do embeddedness and social capital explain enough? *International Journal of Urban and Regional Research,* 30(2), 346–361. https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2006.00668.x

6 A kvázi diaszpóra helyzet szerepe a határokon átnyúló informális tevékenységben különösen erős, ha a határ „gyenge" vagy újonnan létrehozott határ, mint Kelet-Európában és a Balkánon a rendszerváltozás után (Hozic 2004, Egbert 2006).

Hayek, F. A. (2007): A mi mérgezett nyelvünk. *2000,* 11. sz., http://ketezer.hu/2007/11/a-mi-mergezett-nyelvunk/

Hozic, A. A. (2004): Between the cracks: Balkan cigarette smuggling. *Problems of Post-Communism,* 51(3), 35–44., https://doi.org/10.1080/10758216.2004.11052163

Koltai, J. – Sik, E. – Simonovits, B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle,* 25(2), 35–49. http://www.szociologia.hu/dynamic/koltai_sik_simonovits.pdf

Ledeneva, A. (2024): The raison d'etre of informality studies: an introduction, In Ledeneva, A. (szerk.): *The Encyclopaedia of Informality.* Vol. 3, 1–26. UCL Press. https://uclpress.co.uk/book/the-global-encyclopaedia-of-informality-volume-3/

Polese, A. (2006): Border-crossing as a strategy of daily survival: the Odessa-Chisinau Elektrichka. *Anthropology of East Europe Review,* 24 (1): 28–37. http://scholarworks.dlib.indiana.edu/journals/index.php/aeer/article/viewFile/279/355

Sik, E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle,* 16(2), 72–95. http://www.mtapti.hu/mszt/20062/004.pdf

Sik, E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája.* Eötvös – ELTE TáTK. https://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/kapcsolati_toke_szociologiaja.pdf http://cjssp.uni-corvinus.hu/index.php/cjssp/article/view/3/5

Sik, E. – Surányi, R. (szerk.) (2014): *The Hungarian/Slovak/Ukrainian tri-border region.* TÁRKI. http://issuu.com/eltetatk/docs/tri-border_hungary/1?e=12707147/11841125

Sik, E. – Szeitl, B. (2015): Quasi-diaspora and Cross-border Diaspora in the Hungarian-Slovak-Ukrainian Triborder Region. *Szociológiai Szemle,* 25(4). http://www.szociologia.hu/dynamic/107_125_oldal.pdf

Sik, E. (2024): Triangulating Ethnicity, Networks and Informality. In Ledeneva, A. (szerk.): *The Global Encyclopaedia of Informality.* Volume 3. UCL Press, 393–397. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10187134/1/The-Encyclopaedia-of-Informality-Volume-3.pdf

Egyéb forrás

https://www.in-formality.com/wiki/index.php?title=Global_Informality_Project